

ФЕЪЛ НИСБАТЛАРИНИ ЎҚИТИШ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИЙ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Камилова Махлиё

Ж.Ташенев университети магистранти (Қозоғистон)

Annotatsiya. Maqolada fe'l nisbatlarini o'qitish orqali o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Fe'l nisbatlarini o'zlashtirishda interfaol metodlar, induktiv yondashuv hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarning ahamiyati asoslanadi. Shuningdek, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, grammatik bilimlarni amaliy nutqda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi metodik tavsiyalar hamda samarali topshiriqlar tizimi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: *fe'l nisbatlari, nutqiy faoliyat, ona tili ta'limi, interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar, induktiv usul, grammatik kompetensiya, nutq o'stirish, o'quvchi faolligi, metodika, mustaqil fikrlash, ta'lim jarayoni.*

Ўқувчининг нутқини ўстириш бола мактабга биринчи қадам кўйган кунидан бошланади. Нутқ кўникмаларининг шаклланиши ва ривожланиши изчил равишда олиб борилган амалий ишлар натижасидагина ҳосил бўлади. Шунинг учун ўқитувчи грамматиканинг ҳар бир бўлимига оид машғулотда ўтилган мавзу асосида ўқувчиларнинг нутқ кўникмасини ўстиришга эътибор бериши лозим. Ўқитувчи она тили машғулотларини шундай ташкил этмоғи лозимки, дарс жараёнида бажариладиган топшириқларнинг 35-40 фоизини ёзма топшириқлар, қолган қисмини оғзаки характердаги топшириқлар ташкил этсин. (1)

Ўқувчилар муайян бир мавзунини турли шаклларда бера билиш, ўз фикрини нутқ шариоитига мос равишда ифода қилиш олиш кўникмаларини эгаллаш орқали таълим жараёнининг фаол иштирокчисига айланади. Демак, эшитиш, англаш, мулоҳаза юритиш, кузатиш, изланиш, шарҳлаш, қийинлаш, умумийлик ва

фарқларни аниқлаш, ҳукм (хулоса) чиқариш, алоқадорликни аниқлаш, нутқда қўллаш каби энг муҳим методик усуллардан фойдаланиш яхши натижа беради.

Феъл нисбатлари ва уларнинг қўлланиши ҳақида ”Ўзбек тили грамматикаси” да анча кенг маълумот берилган, аммо феъл нисбатларининг қатор қўлланиши ҳақида ва уларнинг нутқ ўстиришдаги ўрни ҳақида ҳеч қандай маълумот учрамайди.

Бундан ташқари, нисбат категорияси анча мураккаб мавзу. Мураккаблиги шундаки, нисбат категорияларини бир-биридан фарқлаш кўпгина грамматик талабларни ўрганиб чиқишни талаб этади. Жумладан, ўзлик ва мажҳул нисбат шаклларини фарқлаш. Юқорида келтирилган ”Ўзбек тили ўқитиш методикаси”да (2) феъл нисбатларини ўрганиш билан боғлиқ бир неча топшириқлар берилган, аммо ушбу бир хил грамматик шаклга эга бўлган турли нисбатларни ифодаловчи қўшимчаларни фарқлаш билан боғлиқ ҳеч қандай топшириқ берилмаган.

Она тили дарсларида ўқувчиларни мустақил ва ижодий фикрлашга йўналтириш, уларнинг онгида маънавий-маърифий инкилоб ҳосил қилишга уриниш дастур ва дарсликларда грамматик қоидаларни ёдлатишдан воз кечилиб, асосий эътибор ижодий тафаккурни шакллантириш, ўқувчиларнинг нутқий малакасини ўстиришга қаратиш мақсад қилиб олинди.

Таълим усули, асосан, индуктив. Шунинг учун машғулотларда фаол ишловчи ўқувчининг ўзидир. Индуктив усулда ўқувчиларга тил ходисаларини кузатиш, таққослаш, гуруҳларга ажратиш, умумлаштириш каби талаблар қўйилади. Бу ходисаларни бажаришда ўқувчиларнинг ақлий фаолияти чархланади ва ўқув материалларини тушуниш осонлашади. Таълим жараёнида интерфаол усуллар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини қўллашга бўлган қизиқиш кундан-кунга кучайиб бормоқда. Бундай усул ўқувчиларни тайёр билимларни ўзлари қидириб топишларига, мустақил ўрганиб, таҳлил қилишларига, ҳатто хулосаларни ҳам ўзлари келтириб чиқаришларига ўргатади. Ўқитувчи бу жараёнда шахсни

ривожланиши, шаклланиши, билим олиши ва тарбияланишига шароит яратади. Шу билан бир қаторда бошқарувчилик, йўналтирувчилик функциясини бажаради. Таълим жараёнида ўқувчи асосий фигурага айланади.

Инновация (инглизча innovation) – янгилик киритиш, янгиликдир. Инновацион технологиялар педагогик жараён ҳамда ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятига янгилик, ўзгаришлар киритиш, уни амалга оширишда асосан интерфаол усуллардан фойдаланилади. Интерфаол усуллар бу – ўқитувчи ва ўқувчи, ҳамда ўқувчилараро ўзаро биргаликдаги ҳаракатдир. "Интерфаол инглиз тилидан келиб чиққан бўлиб, "interact" сўзидан олинган. "inter" бу - ўзаро, "act" – ҳаракатдир. (3) Интерфаол усулларда ўқитиш ўқувчилардан юқори фаолликни, олинган маълумотларни тўла англашда ижодий ёндашувни талаб этади. Интерфаол ўқитишнинг асосий мезонлари бу – норасмий мунозараларни ўтказиш, ўқув материалларини эркин ифодалаш, маърузалар сонини камайтириш, ўқувчиларни ташаббускорликка чорлаш, жамоавий индивидуалликни талаб қиладиган гуруҳий вазифалар ва ёзма ишларни бажаришдир. Ўзаро фаоллашиш орқали индивидуал, жуфт-жуфт ёки жамоа бўлиб фикрлаш деб юритилади. Яъни педагогик таъсир этиш усуллари бўлиб, таълим мазмунининг таркибий қисми ҳисобланади. Бу усулларнинг ўзига хослиги шундаки, улар фақат педагог ва ўқувчиларнинг биргаликда фаолият кўрсатиши орқали амалга оширилади.

Интерфаол дарс жараёни шундай ташкил этилиши керакки, бунда синфдаги барча ўқувчилар фаоллашиши зарур, яъни дарс ўтиш жараёнида ўқув материалларнинг маълум бир қисми ўқувчилар томонидан мустақил ўрганилади, сўнгра синфда ҳар томонлама муҳокама этилади. Ўқитувчи ўқув жараёнини ташкилотчиси, раҳбари, назоратчиси ҳамдир. Ўқувчининг синфда ўзини эркин ҳис қилиши ва ўқув фаолияти уни эмоционал жиҳатдан қониқтириши лозим, ана шундагина у ўзининг фикрларини эркин баён қила олади. Бундан ташқари, ўқитувчи ўқувчининг билимини синаши, кўникма ва малакаларини аниқлаши, унинг шахсий

фикрини билиши учун албатта тўғри савол қўя олиши керак. Савол беришда қуйидагиларни инобатга олиш лозим: саволлар қисқа ва аниқ бўлиши;

- битта савол билан битта нарсани сўраш;
- савол айнан мавзуга доир бўлиши;
- саволдаги сўз ўқувчиларга тушунарли бўлиши;
- оддийдан мураккабга, соддадан умумийга бориши;
- ”ёпиқ” саволлардан фойдаланмаслик, яъни ”ҳа”, ”йўқ” ёки ”тўғри”, ”нотўғри” деб жавоб берадиган, ёхуд дарсликда жавоб тўлиқ акс этган, ўқувчини такрорлашга мажбур қиладиган саволларни ишлатмаслик;
- ўқувчига шахсий тажрибасига асосланиб жавоб бера оладиган саволларни бериш;
- ўқувчига ўз фикр-мулоҳазаларини, ўз муносабатини билдира оладиган саволларни бериш;
- жавоб бера олмайдиган саволларни бермаслик;
- бирор бир саволга жавоб олганда ”нима учун?”, ”нега сен бундай деб ўйлайсан?” деган саволлар билан тез-тез мурожаат қилиб туриш керак;
- синфга ёки ўқувчига савол берганда, албатта, жавобни маълум бир муддат кутиш керак. Баъзида ёрдам бериш тариқасида, саволни бошқачароқ талқинда такрорлаш мумкин. Лекин имкон қадар, жавобни айтмаслик керак;

Интерфаол усуллар хилма хил бўлиб, қайси методни танлаш ўқитувчининг ўтаётган мавзуси, дарснинг мақсади ва вазифаларига боғлиқ. Она тили дарсларида ”Феъл нисбатлари” ни ўтишда ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларида, дарсда фаол бўлишларида, ўтилган мавзулар бўйича билимларни чуқур ва мукаммал ўзлаштириб олишларида катта самара беради.

”Гуруҳларга бўлиш”

Ҳозирги кундаги илмий-методик таъминотлардан бири таълим жараёни қатнашчилари ўртасидаги ҳамкорликни таъминлашдан

иборатдир. Маълумки, инсондаги эзгу сифатлар жамоага қўшилиб фаолиятга киришганда ёрқинроқ намоён бўлади. Ҳаётда бўлгани каби ўқиш жараёнида ҳам биргаликда қилинган фаолият кўпроқ самара бериши жуда қадим замонлардаёқ маълум бўлган. Ўқувчиларни гуруҳ қилиб ўқитиш тажрибаси ҳам бежиз пайдо бўлган эмас.

Педагогикадаги ҳамкорлик биргаликдаги таълимни кўзда тутади. Бунда ўқувчилар билан ўқитувчи орасидаги ҳамкорликдан кўра ўқувчилар билан ўқувчилар орасидаги ўзаро шериклик таъминланиши кераклиги кўзда тутилади. Биргаликдаги таълимни йўлга қўйишда ўқув гуруҳи бир неча кичик гуруҳларга бўлинади ва ҳар бир кичик гуруҳ аъзоси ўзига тегишли ўқув муаммосини тўла ҳал этгунга қадар ишлайди. Гуруҳдаги ҳамма ўқувчилар муаммони биргаликда ҳал этади ёки барчалари ёмон баҳо оладилар.

Тил таълимида ўқувчиларни гуруҳларга бўлиб иш олиб боришнинг самарали эканлиги ўз исботини топган. Гуруҳларга бўлишни турли шаклларда амалга ошириш мумкин. Жумладан, бир хилдаги кичик қоғозларга феъл нисбатларининг номлари ёзилади. Қоғозлар ўқувчилар сонига қараб 4 ёки 5 тадан бўлиши лозим. Бу қоғозлар, албатта, стол устига тескари ҳолда аралаштириб қўйилади ва ўқувчилар бирин-кетин қоғозлардан биттадан оладилар. Гуруҳдаги барча ўқувчилар қоғозларни олиб бўлгандан сўнг ундаги феъл нисбатларига қараб гуруҳларга бирлашадилар.

Масалан:

”Аниқ нисбат” гуруҳи

Лола

Акмал

Барно

Азиза

”Ўзлик нисбат” гуруҳи

Дилдора

Дилшод

Жаҳонгир

Нилуфар

Ўқувчилар гуруҳларга бўлингач, ҳар бир ўқувчи ўз гуруҳ номидан келиб чиқиб маълумот тўплайдилар ва биттадан маълумот айтадилар.

Намуна: **”Ўзлик нисбат” гуруҳи**

Дилдора: Бажарувчининг ўзи устида амалга оширадиган ҳаракат ёки ҳолатни ифодаладиган феъл шакли ўзлик нисбат дейилади..

Дилшод: Ўзлик нисбати шакли феъл асосига –(н) –ин, -(л)-ил қўшимчаларини қўшиш билан ҳосил бўлади.

Жаҳонгир: Унли билан тугаган феъл асосига ўзлик нисбатнинг –н ёки –л, ундош билан тугаган феъл асосига –ин ёки –ил қўшимчалари қўшилади.

Нилуфар: Ўзлик ва мажҳул нисбат шакллари бир хил, лекин улар ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарувчиси нуқтаи назаридан фарқ қилади.

Бу усулдан фодаланиш ўқувчиларни биргаликда, шерикликда ўқишга одатлантиради, уларда жамоани ҳис этиш туйғусини шакллантиради. Шунингдек, ўзгалар учун жавобгарлик ҳиссини уйғотади.

”Гуруҳларга бўлиш” усулини янги мавзуни ўтишда ҳам, ўтилган мавзуни мустаҳкамлашда ҳам қўллаш мумкин. Бунда ўқувчилар ўрганилаётган мавзу ёки унинг бир қисмини, бирор назарий тушанчадан фойдаланган ҳолда биргаликда мустақил ўзлаштирадилар ва оғзаки тарзда жавоб берадилар. Бу каби усуллар ўқувчиларни оғзаки фикрлашга ва ҳозиржавобликка ундайди.

”Қора кути ”

Бу усулни кўпроқ она тили дарсларида, баъзан адабиёт дарсларида ҳам қўллаш мумкин. Ушбу метод асосида ечиладиган муаммолар аниқ вазиятни таҳлил қилиш орқали амалга оширилади. Иштирокчиларни махсус, мақсадга мувофиқ қўйилган саволларга ундайди. (4)

”Қора кути” усулида бир ўқувчи чиқиб, ўтилаётган мавзуга доир бирор атамани ёзув тахтасига ёзади. Иккинчи ўқувчидан мана шу атамага доир маълумот сўралади. 2-ўқувчи ёзилган атамани тўғри изоҳлай олса, 1-ўқувчи жойига ўтиради. 2-ўқувчи юқоридаги

тартибни давом эттиради. Шу тариқа барча маълумотлар ”қора қути” га йиғилади.

Намуна:

1-ўқувчи: Аниқ нисбат.

2-ўқувчи: Бажарувчиси аниқ бўлган ҳаракат ёки ҳолатни билдирган феъл шакли.

2-ўқувчи: Орттирма нисбат.

3-ўқувчи: Бажарувчининг таъсири билан бошқа шахс ёки нарсa томонидан бажарилган ҳаракат ёки ҳолатни билдирувчи феъл шакли.

Бу усулни дарсларда ўтилган мавзунини мустаҳкамлашда фойдаланиш яхши самара беради. Феъл нисбатларига доир бундай топшириқларни бажариш ўқувчиларнинг ўтилган мавзу юзасидан эгаллаган билим, кўникма ва малакалари даражасини юксалтириш учун хизмат қилади.

”Кластер ”

Кластер (ғунча, боғлам) методи педагогик стратегиянинг муайян шакли бўлиб, у ўқувчиларга ихтиёрий муаммо хусусида эркин, очиқ ўйлаш ва шахсий фикрларини бемалол баён этиш учун шароит яратишга ёрдам беради.

Мазкур метод турли хил ғоялар ўртасидаги алоқалар тўғрисида фикрлаш имкониятини берувчи тузилмани аниқлашни талаб этади. ”Кластер” методи аниқ объектга йўналтирилган фикрлаш шакли саналади. Ундан фойдаланиш инсон мия фаолиятининг ишлаш тамойили билан боғлиқ равишда амалга ошади. Ушбу метод муайян мавзунинг ўқувчилар томонидан чуқур ҳамда пухта ўзлаштиргунга қадар фикрлаш фаолиятининг бир маромда бўлишини таъминлашга хизмат қилади.

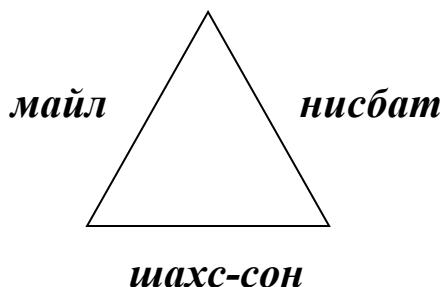
Бу усулни индивидуал тарзда ҳам гуруҳда ҳам қўллаш мумкин. Гуруҳ фаолиятида у гуруҳ ғояларининг тирговичи сифатида хизмат қилади. Бу эса ўқувчиларни ҳар бир амалда бўлган боғланишларга, алоқаларга яқинлаштиради.

Бу усулда ўқувчиларга варақлар тарқатилади. Уларга ўрганилаётган мавзуга дахлдор барча маълумотлар номини қоғозга бирин-кетин (эсга тушганча) ёзиш тавсия этилади. Сўнг ҳаммасини алоҳида доира орқали ажратиб, бу доираларни чизиклар ёрдамида бирлаштириб, фикрни умумлаштириш кераклиги айтилади. Фикр чиқаришда ўрганилаётган мавзу номидан маълумот доиралари чизиклар ёрдамида бирлаштирилади.

”Тўртинчиси ортиқча”

Бу усулда ҳам ўқувчиларга тарқатма материаллар тарқатилади, унда феъл сўз туркумига оид 4 та сўз ва учбурчак шакли берилади. Топшириқ шуки, ундаги учта маълумот бир-бирига яқин (ёки бир мавзуга оид) битта маълумот эса ортиқча (хато) ёзилган бўлади. Ўқувчилар тўғри маълумотларни аниқлаб учбурчак томонларига ёзиши ва нотўғри (ортиқча) деб топилган сўзнинг тагига чизишлари керак. Бу вазифани бажариб бўлган ўқувчи оғзаки тарзда бунинг сабабини айтиб, изоҳлаб бериши шарт.

Намуна: Майл, нисбат, даража, шахс-сон.

Топшириқларни қуйидагича тузиш мумкин.

1. Мажхул, биргалик, орттирма, хабар.
2. Келишди, бажаришди, бирлашди, ишлашди.
3. Фахрланди, тингланди, пуфланди, чалинди.
4. Суҳбатлашди, тирмашди, танишди, тинглашди.
5. Ортмоқ, сезмоқ, ўқитмоқ, ачинмоқ.
6. Илитди, безатди, тортди, ортди.

”Жадваллар устида ишлаш”

Маълумки, дарсларда ўқитишнинг энг илғор педагогик технологияларидан, хусусан, илмий-назарий тафаккурни шакллантиришга йўналтирилган методлардан фойдаланган ҳолда талабаларнинг эгаллаган билимларини назорат қилиш, уларни мустаҳкамлаш кўзда тутилади. Дарс жараёни ўқувчиларнинг назарий билимларини назорат қилиш воситаси бўлибгина қолмай, айтилиши вақтда уларнинг билим доирасини кенгайтириш, назарияни амалиётга татбиқ этиш, фикрни эркин ва мустақил тарзда баён этиш малакасини шакллантириш омили ҳамдир. Машғулотларда ўқув дастурлари ва дарсликлардаги мавзуга оид масалаларни ўзбек тилшунослигининг энг сўнгги илмий назарий хулосалари билан бойитиш, уларни ўзаро муқояса қилган ҳолда дарсларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Албатта, тил ўрганишга қаратилган бундай амалий машғулотларда ўқувчиларнинг диққат эътиборини тилшуносликнинг энг сўнгги ютуқларига қаратиш уларнинг тил назариясига оид билимларини янада кенгайтиришга ёрдам бериши шубҳасиз. Жумладан, ”Феъл нисбатлари” га оид дарсларни ўқишда турли жадваллардан фойдаланиш талабаларни мустақил фикрлашга ўргатиши билан бирга, уларнинг назарий билимларини янада бойитишга хизмат қилади.

Жадвалларни қуйидаги мазмунда тузиш мумкин.

Қуйидаги жадвални тўлдиринг.

1-жадвал.

№	Феъл нисбатлари	Феъл нисбатларининг қўшимчалари
1.	Аниқ нисбат	--
2.	Ўзлик нисбат	-н(-ин), ...
3.	Мажхул нисбат	
4.	Биргалик нисбат	
5.	Орттирма нисбат	

Берилган сўзлар ёрдамида қуйидаги жадвални тўлдилинг.

Фахрланди, ювинди, келишди, ўқитди, таранди, бирлашди, ўйланди, ётқизди, ишлатди, кўрсатмоқ, бажаришди, ишлашди, юргизди, ўқиттир, кийилди.

2-жадвал.

Аниқ нисбат	Ўзлик нисбат	Мажхул нисбат	Биргалик нисбат	Орттирм нисбат
<i>фахрланди</i>				

Хулоса қилиб айтганда, таълим босқичларида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ривожлантириш масаласи таълим тизимимизда илмий нуқтаи назардан ҳозирги кунда ўз ечимини кутаётган долзарб масалалардан бири саналади. Айниқса, феъл нисбатларини ўрганиш жараёнида нутқий баркамолликни таъминлашнинг илмий-педагогик асосларини яратиш тобора кўпроқ ҳаётий заруриятга айланиб қолди. Феъл нисбатларининг ўқувчи нутқидаги аҳамияти бекиёс экан, демак, уни илмий нуқтаи назардан ўрганиш ҳам муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гуломов А., Эргашева Б. Она тили машғулотида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ўстириш//Тил ва адабиёт таълими. 2000, №2, -Б. 4-7.

2. Тўхлиев Б., Шамсиева М., Зиядова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. (ўқув қўлланма) -Тошкент.:Янги аср авлоди, 2006.

3. Ражабова И. Адабиёт дарсларида ўқувчиларни гуруҳлаштириш ҳақид// Тил ва адабиёт таълими. 2009, № 9, -Б. 3-11.

4. Алавуддинова Н. Ғ. Она тили дарсларида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмасини шакллантириш. П.Ф.Н .автореф. - Тошкент, 2004.

5. M.M. Rakhmatov. Expression Of Speech Subject In Alisher Navoi Ghazals, 2025.

6. Abdullayeva, M. (2022). Ijobiy munosabat ifodalovchi ruhiy jarayon fe'llari (Abdulla Qodiriy romanlari asosida). *Science and innovation*, 1(B8), 2428-2433.

7. Xujaev, M. (2020). Mahmudkhuja Behbudiy as a leader of jadid reforms. *The Light of Islam*, 3, 39-47.

8. Ismailov, G. Anthropocentrism In Phraseological Picture Of World (On The Example Of Uzbek, Kazakh And Karakalpak Languages). *中国湖州* 2022 № 4 (13), 137.

9. Махмудова, Ш. А., & Республикаси, Ў. (2021). Нутқда сўзни тўғри танлаш мезонлари. *Экономика и социум*, (4-2 (83)), 1148-1151.

10. Лутфуллаева, Д. Э., & Сапарниязова, М. (2020). Нейминговая технология: функции информативности, коммуникативной результативности и речевого воздействия неймов. *Вестник науки и образования*, (11-3 (89)), 46-51.